

Надія Андріївна Шип,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії, соціології
та політології Київського національного
торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-1309-1509
e-mail: nadia.shyp@gmail.com

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ КЛЮЧ ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В РОСІЇ (XIX СТ.)

У XIX ст. загострилася боротьба слов'янських етносів за збереження національної самобутності. У національній свідомості інтелігенції зароджуються ідеї панславізму, австрославізму, слов'янофільства. **Метою дослідження** є визначення історичних передумов виникнення таких суспільно-політичних феноменів, як панславізм, австрославізм та слов'янофільство, їхньої понятійної артикуляції та застосування у відповідний історичний період у конкретних країнах. Вивчення даного питання потребує неодмінного дотримання **методологічних принципів** об'єктивності, діалектичної логіки, системності, а також термінологічної відповідності. Терміни, які вживались у тогочасному дискурсі, були полісемантичними. Деякі з них залишилися й до сьогодні, що не завжди відповідає внутрішньому змісту сучасних подій та явищ. **Наукова новизна** дослідження полягає у спробі проаналізувати співвідношення та еволюцію змісту панславізму, австрославізму, слов'янофільства, їхню інтерпретацію в науковій літературі з урахуванням того, що вони виникли за певних історичних умов і були породженням конкретних осіб, а не суспільства. **Висновок.** Суспільно-політичними передумовами зародження в XVII ст. і подальшого розвитку в XIX ст. цих історичних феноменів були, насамперед, пригноблене становище південних і західних слов'ян у складі Австрійської та Османської імперій, а також обмеження національних прав і стримування прагнень до незалежності західних (поляки) та східних (білоруси й українці) слов'ян у Російській імперії. Однак ані панславізм, ані панрусизм, ані австрославізм не привели зрештою до зміцнення слов'янської взаємності.

Ключові слова: панславізм, слов'янофільство, австрофільство, українофільство, націоналізм, патріотизм, панрусизм, неослов'янофільство, шовінізм.

Актуальність теми дослідження. В умовах глобалізації та європеїзації народи слов'янських країн, які населяють близько 20 % території Європи, намагаються зберегти свою національно-культурну ідентичність та запобігти розмиванню власного духовно-культурного простору. На порядок денний постає питання зміцнення зв'язків між слов'янськими народами як своєрідною цивілізаційною спільнотою, що не виключає добросусідського співіснування з

багатоманітним європейським світом і толерантного ставлення до нього. Наразі це питання набуло актуальності ще й тому, що на Південному Сході України вже сьомий рік поспіль точиться збройний конфлікт (за офіційним твердженням – війна, проте не оголошена, тому в українському і російському політикумі наявні й інші версії пояснення цих драматичних подій) між двома східнослов'янськими країнами: Російською Федерацією та Україною. Частково зрозуміти його ідейну суть можна занурившись у XIX ст., коли на суспільно-політичному небосхилі з'явилося *слов'янофільство*, яке в науковій літературі інтерпретується неоднозначно, іноді з помітним політичним присмаком. Частково це пояснюється довільним використанням термінологічного апарату, змішуванням понять поза історико-хронологічним контекстом та без урахування рівня розвитку певної наукової галузі на той час. *Дотримання термінологічного принципу є одним із методологічних засад наукового пізнання поряд з об'єктивністю*. Принцип об'єктивності передбачає відсторонений від власних амбіцій та ідейно-політичних уподобань погляд на об'єкт дослідження заради наближення результатів пошуку до істинного знання. Якщо пропагується множинність істини, відбувається її інфляція на догоду доксі¹, що зрештою руйнує істину. «Докса як загальноприйнята думка може існувати лише тоді, коли є хоча б які усталені та незбагненні істини, на спрощені версії яких можна спертися. Зруйнування істини її множенням дезорієнтує і в кінцевому разі призводить світ до кризи і конфліктів» [1, с. 118]. Тому, з метою наближення до істини, назріла потреба у відповідній семантичній визначеності понять, що характеризують складні ідейно-політичні процеси в народів слов'янського світу в XIX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема слов'янського єднання в XIX ст. непокоїла інтелектуальну еліту в слов'янських країнах на тлі пробудження національної самосвідомості та в умовах посилення боротьби за незалежність. Осягнути суть цього інтелектуального руху намагалися, насамперед, його сучасники – відомі історики, етнографи, філологи, мовознавці. Приміром, російський літературознавець, етнограф і публіцист О. М. Пипін вважав учених-гуманітаріїв попередниками політичного відродження слов'ян [2]. Автор «Заметки об отношении русского славянофильства к панславизму» С. П. Кротков зародження слов'янофільства (у вузькому значенні терміна) пов'язує з хорватським релігійним і політичним діячем, істориком, мовознавцем, ученим-енциклопедистом Юрієм Крижаничем, який не хотів миритись із пригнобленим становищем слов'ян, вважаючи, що вони мають складати окремий світ і стати єдиним народом. Ця ідея об'єднаного слов'янства та його історичної мі-

¹ Докса – загальноприйнята думка; термін виник у Стародавній Греції. Платон виступав проти докси, вважаючи її чимось між знанням і незнанням. На його думку, докса призводить до класичних помилок в істинності суджень.

сії дістала назву панславізм [3]. У сучасному визначенні *панславізму* як культурної та політичної течії, ідеології, поширеної у країнах, населених слов'янськими народами, зазначається, що він сформувався наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Його символом вважають Національний прапор усіх слов'ян та гімн «Гей, слов'яни», які були також національним гімном і прапором Югославії. Термін «панславізм» уперше вжив у Чехії Ян Геркель 1826 р. [4]. Проте власне ідея об'єднання всіх слов'ян прозвучала у промові хорвата Вінко Прибоєвича у Венеції ще 1525 р. і не є російською вигадкою [5]. У Росії еволюція слов'янофільства до панславізму тривала упродовж XIX ст. Ідея Всеслов'янства, а не «якого-небудь окремого австрійського, турецького або австро-турецького Слов'янства», є домінуючою в історико-філософському трактаті М. Я. Данилевського «Россия и Европа», в якому центральне місце відводилося Росії [6, с. 394]. Трансформацію подібних поглядів простежив К. Устиянович у своїх змістовних історіософських спогадах під назвою «Раевский М. Ф. и Российский панслави́зм», виданих у Львові в 1884 р. Автор образно передавав свої відчуття, перебуваючи в колі російських слов'янофілів: «Ти не Москаль, ти Русин – а панрусизм, який тут величають, з його державністю, з його китайськими стінами обведеним православ'ям, з його непереможною перевагою великоруського елемента над усіма народностями слов'янськими, – є страшним змієм, який заради вигоди одного племені пожере всю долю і всю свободу інших слов'янських племен» [7, с. 32]. Докладніше розмежування слов'янофільства і панславізму знаходимо в російській історіографії, в якій пропонується не змішувати «істинне слов'янофільство» з ідейним напрямом журналу «Москвитянин», ідеологами «офіційної народності» [8, с. 25, 30].

Зарубіжними вченими також приділяється увага з'ясуванню суті слов'янофільсько-панслов'янського вчення, притаманного всім слов'янським народам за конкретних історичних умов. Зокрема, 1956 р. в Німеччині вийшла друком книга «Панславізм у советській історіографії і політиці», де В. Гришко, її автор, спробував віднайти спільне й відмінне між панславізмом і слов'янофільством. Загалом він зазначає, що «вони істотно між собою розмежовані і є різними суспільно-політичними явищами», хоча певний час «співжили під одним доктринальним (слов'янофільським) дахом і мали між собою взаємний зв'язок». Тому в політико-історичній літературі ці поняття часом змішують [9, с. 5]. Неоднозначно характеризував слов'янофільство вчений, філософ-гуманіст, державний і політичний діяч Чехословаччини Т. Г. Масарик, який, поряд із позитивом, звернув увагу на його трансформацію в «націоналістичну політичну систему, до того ж не просто консервативну, але прямо реакційну» [10, с. 322]. Стислий огляд наукових досліджень з питань суспільно-політичної думки XIX ст. засвідчує багатоманітність відтінків у тлумаченні одних і тих самих явищ. Неузгодженість понятійного апарату призводить до спрощеного, іноді тенденційного, їхнього

трактування внаслідок відсутності узагальнюючих праць з даної проблематики, актуальність якої незаперечна.

Мета дослідження. Враховуючи наявне термінологічне розмаїття у визначенні суті суспільно-політичної думки XIX ст., здійснено спробу виявити на семантичному рівні співвідношення базових понять: слов'янофільство, панславізм та дотичних або змістовно близьких до них термінів націоналізм, патріотизм, панрусизм, неослов'янізм, національне відродження, національне пробудження, а також з'ясувати їхнє використання окремими науковцями, публіцистами та державними діячами в політичних цілях. Відтак, маємо враховувати, в якому контексті, ким і коли вживалися вищезгадані терміни. Це сприятиме розумінню сьогодення й озброюватиме слов'янство теоретичними знаннями та збуджуватиме історичну пам'ять з метою врахування повчальних уроків минулого заради сучасного і майбутнього.

Виклад основного матеріалу. Історичні витоки слов'янофільства датуються XVII ст. і пов'язуються з діяльністю Ю. Крижанича, який вважав центром тяжіння слов'ян Росію, куди й попрямував у 1658 р. з метою поширення ідеї слов'янського єднання. Його шлях з Відня до Москви пролягав через Угорщину, Закарпатську Україну, Галичину. У 1659 р. хорватський патріот дістався Гетьманщини, де проживав у полковника Золотаренка, відвідав Батурин, Переяслав тощо. Тут спостерігав за боротьбою Ю. Хмельницького, який намагався продовжувати справу, започатковану батьком (Б. Хмельницьким) та пропольські налаштованим І. Виговським. У своїх статтях про Малоросію Ю. Крижанич висловлював думку, що ця боротьба точиться через вплив поляків і що малоросам слід триматися Росії як сильної держави [3, с. 3]. Тоді ж він спілкувався з українськими схоластами і перейнявся українською національною ідеєю. Перебуваючи в Москві, критично висловлювався стосовно її політики, через що невдовзі був висланий до Тобольська. З його творчого доробку за період перебування на засланні в рамках даної теми доцільно згадати «Політику» (1666 р.), яка дає уявлення про суспільно-політичні погляди автора. Ю. Крижанич був провіденціалістом, прихильником абсолютизму, зокрема російського. У політику він привносив етику, тому обов'язком володаря вважав зробити народ щасливим, а найбільшим гріхом для нього була тиранія. В одному зі своїх мовознавчих творів він висловив думку про те, що спільною мовою слов'янства має бути російська як така, що придатна й для інших слов'ян, і закликав їх до об'єднання і звернення по допомогу до російського царя. Отже, С. П. Кротков вважає Ю. Крижанича першим проповідником *слов'янофільських і панславістських* ідей [3, с. 4, 6]. У XVIII ст. подібні ідеї надихали російських сатириків, а в наступному столітті, за нових соціально-економічних і політичних обставин, знайшли теоретичних прихильників, які отримали назву «слов'янофіли» на відміну від «західників», що пропагували західний вектор історичного поступу Росії.

С. П. Кротков аналізує філософське підґрунтя слов'янофільського вчення, зокрема теоретичні постулати німецьких ідеалістів стосовно історичної місії народів. Згідно з ученням І. Канта, все дійсне є розумним, і все розумне є дійсним. У Ф. В. І. Шеллінга місія залежить від національного характеру. За Г. В. Ф. Гегелем, окремих народ, виконавши волю абсолютного духу, поступається місцем іншому. Обраним народом, на його думку, є німецький як останнє вираження людського духу. Отже, всі інші повинні залишатися в духовному полоні обраного народу та не можуть внести нічого цінного до світової скарбниці. Для Гегеля слов'яни – темна маса, позбавлена енергії. Таким чином, розумний народ – германці, отож слов'яни мають усе запозичувати в них і наслідувати їх [3, с. 10]. Ранні слов'янофіли в Росії сприйняли німецьку філософію (Шеллінга, Гегеля), але по-своєму трактували національне питання, висунувши: а) *православ'я* стрижнем, що відрізняє слов'янські народи, зокрема російський, від інших. Воно складає сенс життя, що супроводжується особливою формою співіснування – общиною; б) формою правління визнано самодержавство; в) третьою складовою слов'янофільської доктрини виступала народність, яка вважалася рушійною силою розвитку. Селянська маса підносилася слов'янофілами як основна сила держави [3, с. 12–13]. Таким чином, 200-річній давнини слов'янофільсько-панславистські ідеї Ю. Крижанича знайшли послідовників, які, залежно від внутрішньо- та зовнішньополітичних ситуацій, «модернізували» їх.

Від перших спроб досягнути феномен слов'янофільства і дотепер спостерігається варіативність у трактуванні його окремих елементів. Найпоширенішою є думка про те, що зародження слов'янофільства пов'язане з виникненням ідеї слов'янської взаємності, яка поступово витіснялась ідеєю національної незалежності. У 1836 р. у словацькому журналі була опублікована стаття (пізніше вона йменувалася «трактатом») Я. Коллара «Про літературну взаємність між слов'янськими народами й нарідчями слов'янської нації». У 1840 р. її переклад російською мовою був надрукований у журналі «Отечественные записки». Загалом «Слов'янська взаємність» наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. цікавила багатьох мислителів у політичному і культурологічному сенсі, оскільки мала історичні підстави. Поява саме терміна взаємності, та ще й літературної, знімала політичне навантаження в розумінні цього процесу, набуваючи гуманістичного змісту, без прив'язки до Росії та її місії. Приміром, Т. Массарик назвав Я. Коллара «будителем патріотичним і національно-політичним» [11, с. 14]. (*Будителі – назва визначних громадських та політичних діячів періоду національно-культурного відродження слов'ян*). Від того часу пангерманісти почали замислюватися над імовірною небезпекою панславізму. Противники ідеї слов'янської взаємності вважали її «панславізмом» на кшталт «пангерманізму». Аналізуючи ідейну суть трактату Я. Коллара, С. Кость уgliedів у ній утопічний характер і зазначив, що К. Гавлічек-Боровський відкидав її, розчарувавшись в ідеї

слов'янської взаємності. Він став прихильником австрославізму, висловлюючи своє кредо так: «"Я-Чех", але ніколи "Я-Слов'янин"», що є свідченням трансформації слов'янської свідомості в національну [11, с. 15]. В Австрійській імперії придушували панславистські настрої як такі, що могли призвести до дестабілізації країни. Натомість в угорській та німецькій публіцистиці панславізм кваліфікувався як прояв національної свідомості слов'ян.

У XIX – на початку XX ст. поняття «слов'янська взаємність» і «панславізм» використовувались як взаємозамінні, що спричиняло термінологічну невизначеність. Зрештою, чеський учений Ф. Вольман акцентував на тому, що під «слов'янською взаємністю» слід розуміти «міжслов'янську культурну і літературну діяльність» в дусі концепції Я. Коллара. У термін «славізм» включалось усе: рух, концепція, ідеологія і програма; «слов'янська ідея» містила в собі підсвідоме почуття єдності, що за певних історичних умов трансформувалось у панславистські доктрини [12, с. 14].

У Росії також спостерігалось термінологічне розмаїття в назвах суспільно-політичних і літературних течій: «західні», «західники», «східняки», «старовіри», «слов'яністи», «слов'янолюбці», навіть виникала думка назвати слов'янофільство «слов'яно-християнським напрямом», який не відбивав повністю суті даного суспільного явища. Зрештою, в середині 40-х років поняття «слов'янофіль» набуло загальноновживаності [8, с. 25, 30]. На тогочасній історико-політичній арені в Росії відомою фігурою був Михайло Петрович Погодін – історик, журналіст, публіцист, видавець, споріднений зі слов'янофілами на спільній платформі наукового інтересу до історії слов'ян. Але в окремих позиціях його погляди розходилися з їхніми: він неоднозначно оцінював Бориса Годунова і реформи Петра I, проте вважав, що завдяки їм Росія уникла соціального вибуху; поділяв ідею про прикликання народом правителів, підкреслюючи відмінність становлення держави на Русі від західних країн (норманська теорія), однак не вважав за доцільне надавати народові силу суспільної думки; розвивав ідею самостійності російського історичного процесу та роль Православ'я у ньому. Історико-політична концепція вченого містила обґрунтування загальнослов'янських коренів російської історії і культури, що зумовило «співчутливе» ставлення до слов'янського відродження і нахили до панславізму. У 1835 р. він відвідав Європу, зустрічався з діячами «слов'янського відродження» В. Ганкою, П. Шафариком, В. Караджичем і переконався в думці про необхідність об'єднання слов'ян під егідою Росії. У 1839 р. М. Погодін поїхав відпочивати на «води» (в Європу) і одночасно вивчати мову, літературу слов'ян, що мешкали в Австрійських володіннях, а також, за особливим завданням, описувати їхнє соціальне становище, суспільно-політичні настрої тощо. Історик і публіцист цілеспрямовано спостерігав за ситуацією, внаслідок чого переконався в думці про «ворожість Заходу» слов'янам та історичне покликання Росії стати на чолі слов'янського єднання. Про це він докладно зві-

тував міністрові народної освіти Російської імперії С. С. Уварову. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, у фонді Київської духовної академії, зберігається невідомо ким і з якого джерела списаний звіт (записка) про цю поїздку. (*У дипломатичній службі «Записка» – це канцелярська таємниця, призначена не для друку, отже, в ній відсутні іноскання*). Звітуючи міністрові народної освіти, М. Погодін виклав свою панславістську доктрину. Характеризуючи загальне становище слов'ян, він зазначав, що загалом в Європі їх мешкає бл. 80 млн. осіб, крім тих, що втратили свою національність, перейнявши мову, звичаї народів, які поселилися між ними. З цієї кількості більше половини проживають у Росії; в Австрійських володіннях – бл. 20 млн., що майже удвічі більше, ніж німців, угорців, італійців разом узятих. Богемія і Моравія – слов'янські країни, за винятком німецьких колоній по кордонах і міст, особливо Праги, подібно до того, що багато поляків «у містах нашої Волині, Поділля, Білорусії, ... Галіція не лише Слов'янська країна, але чисто Руська, за винятком західної частини, – продовження нашої Малоросії, з її мовою, вірою, звичаями. Поляки мешкають у містах». В Угорщині, яка завдає чимало клопоту Австрії, чистих угорців менше 4 млн., а слов'ян – 5 млн.; у Туреччині турків приблизно 3 млн., а важливу частину народонаселення становлять слов'яни. У Пруссії слов'яни всі онімечені [13, арк. 1–1 зв.]. Автор «Записки» зазначив, що Австрійський уряд відчуває небезпеку, яка загрожує йому з боку слов'ян, та намагається перетворити їх на німців, знищуючи мову, історію, культурні традиції. Для цього застосовуються всілякі засоби, хоча публічно, в законах, газетах, усе виглядає навпаки. У слов'янських країнах слов'янська мова виганяється з університетів. Навіть у нижчих училищах викладання здійснюється німецькою мовою, судочинство – німецькою, у церквах – німецька і латинська мови. Протестанти і серби грецького обряду за законом мають однакові права з католиками, а насправді вони їх втрачають, занепадають церкви. До цього варто додати заходи Римської Курії, яка спільно з єзуїтами діє проти слов'ян, особливо маючи на увазі Росію. Єзуїти своєю діяльністю спричиняли невдоволення поляків Росією, намагалися повернути сербів на унію. Слов'яни не піддаються цьому завдяки підтримці Всевишнього, увірувавши у своє призначення, – підкреслив М. Погодін [13, арк. 3–3 зв.]. Він зазначив, що в духовно-культурній сфері починається доба «слов'янського відродження»: поет Коллар та історик і філолог Шафарик у межах австрійської цензури оживили слов'янську мову і літературу. Їхній вплив на молоде покоління великий: створюються слов'янські товариства, бібліотеки, видаються газети, заснуються публічні безкоштовні курси. Особливо дали про себе знати Русини, які, перебуваючи під потрійним гнітом австрійців, поляків, католицизму, вивчають історію, пам'ятки, збирають фольклор та ін. М. Погодін констатує, що подібні явища відбуваються в історії громадянських суспільств перед важливими подіями, що змушує Австрійську і Турецьку імперії глибше

замислитися про своє існування [13, арк. 4]. Європейські політики становища в Австрії не знають, оскільки не володіють слов'янськими наріччями і не можуть оцінити ситуацію. Отже, «двадцять мільйонів ворожого племені всередині держави вислизує від їхньої уваги». Далі подаємо автентичний текст: «Да, Австрия похожа на гроб, поваленный на старое дерево, гниющее внутри, хотя и одетое снаружи листьями, – такое дерево, которое один порыв ветра может исторгнуть вон с корнем. Меттерних понимает это состояние, и главная задача австрийской политики состоит в том, чтобы сохранить in status quo в Европе, ибо одной войны будет достаточно, где бы только ни было, чтобы и Австрия разорвалась на составные свои части». Дійсно, чи може таке штучне мозаїчне утворення триматися довго? [13, арк. 4–4 зв.]. У такій критичній ситуації Австрія найбільше боїться Росії, на яку слов'яни дивляться, ніби колись волхви на зірку зі сходу. Там їхні надії і серця. Вони від неї чекають спасіння, як євреї від месії. Вони щиро радіють успіхам Росії і вірять, що з її допомогою можуть виконати у світі своє власне призначення. Росію ж від слов'ян відволікають австрійці, лякаючи уряд революційністю їхніх національних проявів.

Такі висновки Михайло Петрович робив за дев'ять місяців до початку революції в Європі 1848–1849 рр., яка в багатонаціональній Австрійській імперії сколихнула національні рухи. У Львові була створена Галицько-Руська матиця, члени якої встановили контакти з іншими слов'янами і брали участь у Слов'янському конгресі 1848 р. у Празі. [*Слов'янський конгрес (з'їзд) у Празі 1848 р. представників слов'янських народів в Австрійській імперії, які здійснили спробу чинити опір німецькому націоналізмові у слов'янських землях*]. З іншого боку, на галичан впливала російська пропаганда, що зумовило москвофільські настрої певної частини інтелігенції. Як зазначав І. Франко, така ситуація призводила до суперечностей російсько-православного й австрійсько-католицького панславізму, які загострилися напередодні відзначення 1000-ліття від дня смерті св. Мефодія, що мало відбутися 1885 р. у Велеграді (Моравія). Чехи-моравани закликали всіх слов'ян до взаємності в ім'я відзначення пам'яті слов'янського просвітителя. Цьому дійству надавалося не суто релігійне, а політичне значення, враховуючи важке політичне становище чехів-мораван під владою Німеччини та політичну ситуацію в Австрії. Як повідомляє І. Франко, російські панславісти не хотіли розуміти національно-політичної і взагалі австрійсько-слов'янської сторони тих урочистостей, відмовившись брати участь у моравських заходах і налаштувавшись відзначити цю дату в Росії. Вустами В. Ламанського вони висловилися проти «австрійського панславізму». На цей демарш відповів чеський провідник національного руху доктор Рігер, заявивши, що вони проти «російського панславізму». Він же в 1867 р. на етнографічній виставці в Москві заперечив пропозицію об'єднуватися слов'янам: «Нащо малі дзвони переливати в один великий дзвін? Більше звуків, – більше гармонії» [14]. На основі глибокого аналізу того-

часної ситуації в Європі і в Росії український Каменяр дав неперевершену характеристику цим двом течіям суспільно-політичної думки в ХІХ ст.: «Стикаються два сильні «панславізми», руководжені двома великими силами. Котрий візьме верх, або котрий зможе повеличитися більшими успіхами в близькій будучності?» [14]. Маємо констатувати: час показав недієздатність панславізму.

Повертаючись до М. Погодіна, зазначимо, що він висловлював припущення стосовно сподівання слов'ян на неминучий розпад Австрійської імперії, внаслідок чого вони відокремляться. У вищезгаданому звіті про перебування в Європі він зауважив, що передав вірно все почуте, побачене, а яка реакція має бути з боку Росії, не його справа, на що реагувати, а що відкинути. Він також зробив ремарку як історик. Буває, так складаються обставини для держави, що без особливих зусиль можна здійснити плани. Так було в Польщі при Сигизмунді ІІІ, так прагнув скористатись обставинами Карл ІІІ, але не судилося. Чи не є сприятливими умови, що їх створюють для російського імператора Миколи Австрійська і Турецька імперії [13, арк. 5, 7]. З усіх слов'янських племен Господь благословив російське плем'я, – продовжував він. Тому є християнським обов'язком росіянам надати допомогу своїм одноплемінникам, наскільки дозволяють політичні обставини, «для релігії, для науки, для просвіти, з мирною метою». Так молодший багатий брат (російський, оскільки мав власну державу. – *Н. Ш.*) зобов'язаний допомагати старшим, бути покровителем і главою цілого сімейства, ніби за призначенням Божим [13, арк. 7]. Російський історик запропонував здійснювати низку заходів гуманітарного порядку, якими можна допомогти болгарам, чехам, полякам, галицьким русинам. Стосовно мови висловив припущення, що російська мова з часом могла б стати загальнослов'янською. Мова, на його думку, є невід'ємним органом відчуття, позбавити якого людину неможливо, оскільки він тісно пов'язаний з розумом і душею. Вчений надавав поради, як вивчати історію Польщі, Росії та слов'янських народів [13, арк. 9–11]. У 1857 р. М. Погодін виступив ініціатором створення Слов'янського комітету в Росії. На ідейній платформі *слов'янофільства/панславізму* він мав зв'язки з чеськими філологами П. Шафариком і В. Ганкою напередодні першого слов'янського з'їзду у Празі (1848). М. Погодін видавав близький до слов'янофільських поглядів журнал «Москвитянин», від якого з часом відійшли слов'янофіли Ап. Григор'єв та Олександр Островський [5]. Наведений огляд ідейних позицій М. Погодіна щодо слов'янського питання засвідчує кореляцію зі слов'янофілами та елементами співмірності слов'янофільства-панславізму. Він виступав виразником патріотичної, монархічного змісту державницької доктрини Російської імперії. (Можна ще додати тріаду «Православ'я. Самодержав'я. Народність», одним із творців якої він був, що не розглядається в даному дискурсі).

Генезис і розвиток слов'янофільської ідеї в Європі та Росії глибоко аналізував російський літературознавець, етнограф, академік Петербурзької АН О. М. Пипін.

На його думку, європейські публіцисти в 30–40-х роках намагалися визначити суть слов'янського об'єднавчого руху: 1) під егідою Росії; 2) разом з Польщею на противагу Росії; 3) форма слов'янської єдності – вільна слов'янська федерація, яку плекали слов'янські народи. Розділ Польщі, що відбувався більше з ініціативи Пруссії, аніж Росії, поставив останню на роль винуватиці [15, с. 5–7]. Поляками польська ідея вивищувалася над слов'янською. Разом з тим, слов'янофільська ідея не була чужою для певної частини польського суспільства, проте після повстання 1830–1831 рр. погляди змінилися, хоча на прикладі Львова можна спостерігати москвофільські настрої. А. Міцкевич не був слов'янофілом, але говорив про слов'янський дух і визнавав історичну спільність у долі слов'янських народів, до концепції Я. Коллара ставився критично. Південні слов'яни на той час ще не звільнилися від турецького панування. Російсько-турецькі війни XVIII–XIX ст., співчутливе ставлення і допомога Росії сербському народу в його визвольних змаганнях сприяли зміцненню в південних слов'ян надії на її підтримку. З іншого боку, в Росії зароджувалася ідея використання цієї ситуації у власних цілях – під прикриттям захисту християнського населення захопити Балкани і Константинополь. Стосовно Росії західні публіцисти поширювали негативну інформацію, називаючи її напівазіатським царством і з релігійного боку схизматичною (православною). Звідси випливав висновок: Польща має відігравати консолідуючу роль у слов'янському світі і долучити його до європейської цивілізації. Однак, зауважує О. Пипін, політичне зростання Росії йшло швидше, ніж внутрішній розвиток, наприкінці XVIII ст. вона межувала з Європою [15, с. 6, 11]. Таким чином, лише Польща (до середини XIX ст.) і Росія приваблювали слов'ян. На його переконання, в самій Росії 30–40-х років панславистські тенденції не виявлялися. Південне слов'янство прагнуло зближення з нею більше, ніж вона сама. Російсько-турецька війна 1828 р. дала поштовх ідеям слов'янського визволення, і вже у 30-х роках складаються передумови слов'янофільства [15, с. 73–75, 84]. Слов'янофіли 40–50-х років К. Аксаков, О. Хом'яков, І. Киреевський протиставляли слов'янський православний світ на чолі з Росією «хворій» безвірній Європі. Панславистські ідеї в Росії посилилися після її поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. (І. Аксаков, М. Данилевський, І. Леонт'єв, В. Ламанський). У період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. панславистська ідея роздмухувалася царським урядом; водночас державні чиновники насторожено ставилися до цієї громадсько-політичної течії суспільної думки, яка також піддавалася критиці з боку лібералів [16].

Схарактеризовані вище австрійський і російський панславизм були найпотужнішими у Слов'янському світі, адже розвивалися в багатонаціональних імперіях. Серед модифікацій слов'янофільства/панславизму (чехословакізм, ілліризм, пансербізм тощо) слід назвати полонофільську та українофільську моделі, що також зумовлені суспільно-політичними обставинами. У поляків пансла-

вістські ідеї взаємно виключали одна одну: проросійська та антиросійська. Першу представляли С. Сташиць, А. Цешковський та інші. Друга базувалася на прагненні відновити Велику Польщу в її історичних межах (до 1772 р.). До неї належали А. Міцкевич, А. Тов'янський, К. Бродзинський, які вважали Польщу головною в об'єднавчому процесі слов'ян [16]. «Панславістські» ідеї поширювались і в Україні. Але український, як і польський панславізм, як їх іноді називають в літературі, відрізнялися від австрійського і російського, представлених великими багатонаціональними імперіями. Деякі з них носили суто культурно-просвітницький слов'янофільський характер. Приміром, «Товариство прихильників слов'янщини» – таємний польський громадсько-літературний гурток, заснований студентами Львівського університету (1821–1826) з метою розвитку національної літератури, налагодження тісніших зв'язків між слов'янськими народами [17, с. 111]. Як відомо, в Україні діяли «Товариство об'єднаних слов'ян» [початок 1823 р., *Звягіль (Новоград-Волинський), засновники – офіцери брати П. і А. Борисови та польський революціонер Ю. К. Люблінський*], «Кирило-Мефодіївське товариство» (Київ, кінець 1845–1847 рр.). О. Пипін на прикладі кирило-мефодіївців характеризував панславізм українського зразка: вони замислювали діяти мирно і законно «як для внутрішнього розвитку українського народу, так і для розповсюдження ідеї слов'янської взаємності, ...їм знайомі були ідеї, що поширювались у слов'янському світі, тому взаємність справедливо здавалась їм необхідною, як запорука міцності їхньої власної справи, ...настрій гуртка був загалом гуманно-ідеалістичним, з великими співчуттями до народу», виступали за скасування кріпосництва; в такому ж гуманно-вільнолюбному дусі ставили і слов'янське питання. Політичний ідеал гуртківці вбачали у федерації слов'ян під протекторатом російського царя [15, с. 94–95]. (На нашу думку, панславізм тут ні при чому). Наразі, О. Пипін справедливо підкреслив суттєву відмінність кирило-мефодіївського панславізму від погодинського: виник незалежно від теорії офіційної народності, не від бажання політичних комбінацій, а від співчуття до народу та його становища, без претензій на гегемонію. У релігійному питанні братчики визнавали свободу думок, лише закликали католиків вживати в богослужінні слов'янську мову, проте жодного мовного насильства. Загалом, робить висновок О. Пипін, – це була теорія рівноправ'я і свободи [15, с. 97]. Але чомусь російський учений кваліфікував кирило-мефодіївську ідейну платформу як панславістську, а не, приміром, як українофільську. Стосовно федерації під скіпетром російського царя, про що згадував О. Пипін, існує інше пояснення. В. Доманицький вважає, що кирило-мефодіївці мали на думці не федерацію, а «коммонвелт» слов'янських народів (коммонвелт – співдружність. – Н. Ш.) [18, с. 86]. До того ж, відомий український костюмарознавець Ю. Пінчук відкидав звинувачення окремих дослідників на адресу М. Костомарова – ідейного провідника, автора та співавтора програмних документів кирило-мефодіївців – нібито

прибічника об'єднання слов'ян під скіпетром самодержця. Така версія була вигадкою царських прислужників з метою нівеляції революційно-демократичного і національно-визвольного характеру програмних документів Товариства і недопущення їхнього поширення в суспільстві [19, с. 174–175, 177]. Федералістична ідея, що фігурує в них, розумілась як об'єднання слов'янських народів «незмісимих» і «нерозділимих». Незважаючи на україноцентризм, що мав місце в поглядах братчиків, вони не дискримінували поляків і росіян, у них він мав, насамперед, внутрішню спрямованість: гармонізація суспільних відносин, ідеалізація народних традицій, а також визначення місця і ролі українців у слов'янському світі. Ці ідейні постулати є співзвучними з історіософськими візіями нашого Кобзаря – духовного символу українства. Його українське слов'янофільство досліджене вченими в різних ракурсах, у т. ч. зв'язки з російськими слов'янофілами [20]. Простежується ідейна спорідненість у поглядах Т. Шевченка з діячами чехословацького національного відродження. Для прикладу, поема «Єретик», або «Іван Гус», яку Т. Шевченко присвятив видатному діячеві чеського і словацького відродження Шафарику: Слава тобі, любомудре, / Чеху – слав'янине! / Що не дав ти потонути / В німецькій пучині / Нашій правді. Твоє море / Слав'янськеє, нове!... Слава тобі, Шафарику, / Вовіки і віки! / Що звів єси в одно море / Слав'янськї ріки! Та ін. [21, с. 287–296]. На основі зазначеного вище напрошується питання щодо застосування відповідної термінології у визначенні слов'янської суті українського національного руху. На наше переконання, він не мав ознак панславізму, що також стверджує І. Дзюба: «...ідея панславізму сприйнялась в Україні зовсім не так, як у Московії, де вона виявлялась або у прагненні збагнути зміст тропарів і букварів, або в риторичних похвалах старомосковської Русі, під які підкладалась всеросійському престолу надія простягнути коли-небудь царствену правицю на слов'янські народи й приготувати їм жадану долю України і Польщі» [20, с. 383].

Трансформацію слов'янофільства до панславізму і націоналізму аналізував відомий в Україні та поза її межами історик Т. Г. Гунчак. Учений вважає панславізм «свідомим пошуком спільних джерел етнічної спорідненості» слов'янських народів, які опинились у підлеглому становищі стосовно західних сусідів. Психологічною підставою для їхньої ідентичності була мова, яка послужила основою культурного панславізму. У Росії на початку XIX ст. панславістські ідеї сполучались із пошуками інтелігенцією національної ідентичності росіян у боротьбі проти чужоземних впливів, що загалом сприяло поширенню націоналізму серед слов'ян [22, с. 82; 5]. Можна припустити, що термін «націоналізм» Т. Гунчак вживає в розумінні «національний», як прийнято в європейській науковій традиції. З іншого боку, месіанські ідеї російських слов'янофілів вироджувались у панславізм/росіянізм, поступово долучивши до нього політичну складову. У цьому сенсі ідеологія слов'янофільства збігалась із зовнішньополітичними ін-

тересами імперського уряду. Під гаслами культурного єднання слов'янських народів прикривалися політичні амбіції царату, що неодмінно ставало помітним для них, адже від благочестивих намірів слов'янофільство переходило до воєвничих [22, с. 87]. Трансформацію слов'янофільства до панславізму, зближення поглядів яких спостерігалось після реформи 1861 р., відмічав і російський учений Ю. Янковський. Колишній прогресизм слов'янофілів, що проглядався в їхній «слов'янській програмі», поступово зникав, «поступаючись місцем відвертій ретроградності й самодержавній реакції» [23, с. 123–124]. У науковому дискурсі артикулюється поняття «шовінізм» як форма націоналізму. Його застосовують частіше для характеристики поведінки під час війни, воєнних конфліктів, передвоєнних ситуацій, для негативної оцінки політики Австрійської та Російської імперій. Сучасна дефініція «шовінізму» включає емоційний складник, а саме нетерпимість у суспільстві до «протилежного». За визначенням Любомира Гузара, шовінізм є проявом «націоналістичного екстремізму». Націоналізм виникає у пригноблених, шовінізм – у панівних націй [24].

Дещо пом'якшує трактування російського панславізму Т. Масарик, вважаючи, що на Заході перебільшують його значення. За його міркуваннями, населення тодішньої імперії становили 48 різних національностей (киргизи, євреї, татари, фіни та ін.) і, якщо не рахувати розрізнені болгарські поселення, поляки виявляються єдиним не російським слов'янським племенем. Крім того, варто взяти до уваги, що українці тоді ще не визнавались окремим народом, з південними слов'янами Росія кордонів не мала (хоча тут слід враховувати геополітичні інтереси, боротьбу з Османською імперією за вихід до Чорного моря). Виявляється, для панславізму не існувало достатніх підстав, однак деякі російські й чеські діячі на початку ХХ ст. пробували модернізувати його у вигляді неославізму (під прикриттям обговорення питань культурної взаємодії хотіли створити блок слов'янських держав на Балканах і слов'янських народів Австро-Угорщини на противагу Троїстому союзу та замирити між собою ці слов'янські народи), неослов'янофільства, що на практиці не дало бажаних результатів [10, с. 305]. Натомість, вірогіднішим ставав паназіатизм, проголошений за правління Миколи I програмою вибудовування стосунків з народами, що мали кордон з Росією, – китайцями, японцями, турками, персами [10, с. 304]. Т. Масарик розмежовує слов'янський месіанізм і націонал-шовінізм (національний панславізм), розкриваючи їхні передумови. Слов'янофільські ідеї розвивалися на противагу західникам. У першій половині ХІХ ст. спостерігалася романтична католизація, що виявилась у прийнятті католицизму деякими урядами, філософами, літераторами, протестантами в Німеччині та Англії; в Росії прихильником католицизму був П. Чаадаєв. У Римі замислювалися про поширення унії на православні країни. Європейські мислителі намагалися віднайти причини занепаду цивілізації. Французький просвітителю Ж. Ж. Руссо вважав, що історія розвивається у вигляді

чергування держав і народів на провідних ролях. Англійський філософ, історик Д. Юм, німецький філософ і вчений І. Кант підштовхували до роздумів над проектами реформування суспільства: одні вбачали його у прогресивному напрямі, інші – в поверненні до минулого. Приміром, представник ранніх слов'янофілів І. Киреевський вважав, що провідна роль серед слов'ян виправдано належить Росії, сили якої ще не вичерпані та яка не інфікована вадами цивілізації, що призводить Європу до занепаду [10, с. 307–308]. Німецький філософ слов'янофільських поглядів Гакстаузен, який був знайомий зі слов'янофілами К. Аксаковим (одним із найталановитіших відомих йому людей, – писав він), І. Киреевським, О. Хом'яковим, Ю. Самаріним, П. Чаадаєвим та іншими, вважав, що «русский мир» здатен на здійснення соціальних реформ. Гакстаузен «цінність панславізму вбачав у проявах взаємних симпатій слов'ян». О. Хом'яков по-своєму інтерпретував месіанську роль Росії, обґрунтовуючи її тим, що росіянин, визнаючи себе росіянином, розуміє особливості інших націй. Ф. Достоевський у російському месіанізмі вбачав російську загальнолюдськість [10, с. 306, 308, 310, 318]. На нашу думку, опінії Т. Масарика стосовно слов'янофільства, панславізму, месіанізму, що спираються на висловлювання самих теоретиків слов'янофільства та їхніх прихильників, дещо знімають ідейну (ідеологічну) напругу у тлумаченні цих понять, певним чином нівелюють їхні гострі критичні оцінки з боку інших інтерпретаторів.

Незважаючи на різноманітні трактування, слов'янофільство тлумачиться як сукупність різних ідей і прагнень та як нова літературна течія і потужний струмінь суспільно-політичної, філософської і теологічної думки в Росії ХІХ ст. У даному контексті воно сприймається як напрям у російській суспільній думці, *представники якого намагалися вирізнити характерні ознаки слов'янської душі*, визначити місце слов'ян серед інших народностей. Зокрема, С. П. Кротков визначає три фактори, на яких ґрунтується слов'янофільство: 1) гіпертрофоване національно-патріотичне почуття як спротив західним впливам на культурно-історичний розвиток Росії; 2) пробудження національної свідомості західних і південних слов'ян та їхня боротьба за незалежність, у зв'язку з чим співчуття до них з боку спорідненого з ними російського народу; 3) прагнення теоретичного обґрунтування самобутності слов'янського світу та його ролі в історії [3, с. 3]. У даному контексті постає питання про взаємозамінність/невзаємозамінність понять «національне відродження», «національне пробудження», «етнічне пробудження» народів відповідно до історичного часу і ступеня розвитку етнічної та національної самосвідомості й інших складових слов'янського націотворення: ідейних, політичних, культурних, територіальних, громадянських, релігійних елементів. Так, Є. В. Бевзюк у статті «Відродження-пробудження як історична проблема» слушно застерігає від перебільшення мовного питання у вищезгаданій ієрархії національних цінностей, як це звучало у працях німецьких

романтиків, що породили філософію мови. Дослідження Є. Бевзюка стосується західних слов'ян, які до кінця XVIII ст. зберігали свою етнічну й національну культуру, мали свою мову, літературу, але перебували під загрозою духовно-культурної асиміляції [25, с. 235]. Автор схиляється до тлумачення змісту «відродження» як узагальнюючого терміна, що акумулює зміни в економічному, соціальному, етнокультурному та етнополітичному процесах. Його він вживає стосовно національного відродження чехів, відповідно до аналізу зазначених вище критеріїв називає національне «пробудження» словаків та етнодуховне «пробудження» лужичан. «Завдяки досягненню високих світових стандартів культури – у писемності, літературі та ін. – чехи, словаки, лужичани змогли пристосуватися до процесу слов'янського відродження-пробудження та існувати у мозаїчному середовищі старого континенту», – зазначає Є. Бевзюк [25, с. 236]. Наразі, загальнотеоретичні постулати автора заслуговують на увагу й застосування при розгляді подібних проблем східнослов'янських народів. Приміром, українці мали етнічну культуру, мову, літературу, але піддавались ополяченню з боку Речі Посполитої та обрусінню з боку Російської імперії. Так, проти перебільшення ролі мовного питання в націотворчому процесі висловлювався Т. Масарик. Він зазначав, що якщо українці мають силу і політично концентруються, відчуваючи себе нацією серед інших слов'янських народів, тоді в цю справу не повинні втручатися філологи. Така думка Т. Масарика навряд чи може претендувати на універсальність. Відомо, що у другій половині XIX ст. М. Костомаров виступав за право української мови на вільний розвиток, вважаючи її неодмінним атрибутом нації [26, с. 352–356].

Зменшення популярності панславистської ідеї наприкінці XIX ст., яка не витримала випробування часом, спричинило появу на початку XX ст. оновленої ідеології – неославізму/неослов'янізму/неослов'янофільства. За ідейними вподобаннями представники цього напрямку суспільно-політичної думки тяжіли до консерваторів у поєднанні з елементами лібералізму [27, с. 190–194].

Наукова новизна ретроспективного аналізу термінологічної артикуляції суспільно-політичної думки у слов'янських країнах, зокрема в Росії, полягає у спробі ідентифікувати основні поняття відповідно до країни і часу їхнього застосування з урахуванням внутрішньополітичної та міжнародної ситуації, а також наявності/відсутності власної держави.

Висновки. Не вдаючись у детальний аналіз слов'янофільського світорозуміння, оскільки це має бути предметом спеціального дослідження, зазначимо, що воно неоднозначно сприймалось у суспільстві; та й серед його adeptів у поглядах існували певні відмінності, що відрізняли ранніх слов'янофілів від їхніх прихильників та послідовників, панславистів, а пізніше – неославістів, неослов'янофілів. Історіографічний огляд публікацій із проблеми слов'янофільства/панславізму та частково споріднених з ним суспільно-політичних

феноменів XIX ст. засвідчує наявність лакун у поясненні їхніх витоків і взаємозв'язків за семантикою та частково нівелюванням. Дореволюційна славістика по-своєму пояснювала їхню семантику. Радянська історіографія уникала використання термінів «націоналізм», «панславізм», щоправда політологами вони визначались як буржуазний націоналізм. Спроба привести до певного знаменника зміст поняття «панславізм» зроблена в радянській енциклопедії (БСЭ, Т. 32, 2-е изд. М., 1955. С. 8). У ній названо два типи панславізму: *реакційний*, пов'язаний із націоналістичною ідеологією, що проводилася С. С. Уваровим і М. П. Погодіним (30-ті – 40-ві роки) і мала продовження до кінця XIX ст., та *демократичний*, що відбивав прагнення західних, південних і східних слов'ян до зближення. У процесі дослідження виявлено, що їхнє трактування поза історичним часом і місцем походження подеколи заводить в оману тих, хто намагається глибше зрозуміти цю проблему. За результатами комплексного аналізу літературних джерел простежується тенденція її теоретичного осмислення, проте узагальнених підходів у науковому дискурсі, які б наближали наші знання до істини, допоки бракує. А, як відомо, множинність істин породжує недовіру і невпевненість. Неузгодженість понятійного апарату призводить до спрощеної, іноді тенденційної інтерпретації подій, явищ, процесів тощо. Системоутворюючими поняттями в характеристиці тогочасних суспільно-політичних ідей були «панславізм» і «слов'янофільство», близькі, але не ідентичні за внутрішнім змістом на різних етапах історичного розвитку.

Ідею слов'янської взаємності започатковано Ю. Крижаничем у XVII ст., у XIX ст. її продовжував Я. Коллар, а патріотично налаштована інтелігенція, що намагалася пробуджувати національні почуття своїх співвітчизників, – підтримувала. Саме в Чехії зародився волелюбний «дух», який сколихнув слов'янство до об'єднавчого руху на ґрунті культурно-історичної та мовної спорідненості. Ідея всеслов'янства не містила в собі гегемоністських прагнень, але, природно, суперечила пангерманізму, звідки й пішло трактування слов'янського руху як панславізму. Вона множилась інтелектуалами «молодих» націй та викликала з боку представників неслов'янської еліти «старої Європи» неприйняття та асоціацію з панідеєю. Сподівання провідників слов'янського пробудження/відродження спрямовувались у бік Росії з надією на її допомогу в їхній національно-визвольній боротьбі. У Росії в 20–30-х роках склалися передумови слов'янофільства на протигагу західництву. Ранні слов'янофіли виступали за збереження історичних традицій російського народу та зміцнення його духовної єдності у православній вірі як бар'єру проти західноєвропейських впливів. Російські слов'янофіли намагалися привернути на свій бік південне слов'янство. З іншого боку, цього прагнули полонофіли. Власну позицію обґрунтовували українофіли та австрофіли.

Міжнародна ситуація кінця 20-х, згодом 50-х років, зокрема боротьба Росії за вихід до Чорного моря, підживлювала експансіоністські настрої про-

владних науковців і публіцистів. Зокрема, М. Погодін, який частково поділяв слов'янофільські ідеї, став промоутером панславівзму, яким перейнялися пізні слов'янофіли, додаючи до нього політичний компонент. Потрібно розрізняти слов'янський і російський панславівзм/панрусизм/панросіянізм. Перший мав культурницький зміст, другий базувався на ідеології великодержавності, що відбивала позиції представників консервативної націоналістичної течії суспільної думки в Росії. За гегемонію у слов'янському світі боролися Російська імперія і Польща. Мотивація амбіцій обох сторін відштовхувалася від історичної пам'яті та тогочасних історичних реалій. Кожен гравець на тій історико-політичній шахівниці дбав не про загальну ідею єдності слов'ян, а про власні національні інтереси. Отже, спочатку панславівзм і слов'янофільство змістовно наповнювалися питаннями культурної взаємодії слов'ян, згодом панславівзм набув політичного забарвлення, але обидві ідеї виявили свою недієздатність.

Ідея слов'янської взаємності дотепер має суспільну вагу з урахуванням глобалізаційних процесів та спроб «воскресіння» архівного минулого деякими сучасними політиками. Тому дана проблематика повинна залишатись у полі зору науковців. Глобалізація та європеїзація потребують стратегічних підходів до підтримання, зокрема, культурної співпраці слов'янських народів, яка б сприяла їхньому взаємозбагаченню, а не нівелюванню.

Список використаних джерел

1. Дацюк С. Момент філософії. Київ : Ника-Центр, 2013. 280 с.
2. Лаптева Л. П. А. Н. Пыпин (1833–1904) и его вклад в славяноведение // cyberleninka.ru/article/n/a-n-pypin-1833-1904-i-ego-vklad-v-slavyanovedenie/viewer. С. 177–209.
3. Кротков С. П. Заметки об отношении русского славянофильства к панславизму. [Без м. і р.]. 21 с.
4. uk.wikipedia.org/wiki/Панславизм
5. Панславизм: дещо з історії питання. URL:pravda.com.ua/columns/2011/04/6088921/
6. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Романо-Германскому. 5-е изд. С.-Петербург : Издание Н. Страхова, 1895. 629 с.
7. Устиянович К. Раевский М. Ф. и Российский панславизм. Львов, 1884. 86 с.
8. Цимбаев Н. И. Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. Москва : Изд-во Московского университета, 1986. 274 с.
9. Панславизм у советській історіографії і політиці. Мюнхен, 1956. 125 с.
10. Масарик Т. Г. Россия и Европа. С.-Петербург : РХГИ, 2000. 448 с.
11. Кость С. С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття й тлумачення у слов'янському світі (40-ві – 70-ті рр. XIX ст. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2017, № 27, т. 1. URL: vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v27/part_1/6.pdf

12. Рокина Г. В. Панславизм. Теория и практика славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в. Казань: Изд-во Казанского университета, 2005
URL: Slavonic.ip telecom.net.ua/ideol/Panclavizm_Rokina.htm

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 160. № 299. Погодин М. П. Отчет о поездке по славянским землям. (40-ві pp. XIX ст.). 42 арк.

14. Франко І. Два панславізми. URL: i-franko.name/uk/Publicistics/1884/DvaPanslavizmy.html

15. Пыпин А. Н. Паславизм в прошлом и настоящем (1878). С.-Петербург : Колос, 1913. 197 с.

16. wikiinfo.mdpu.org.ua/index.php?title=Панславизм

17. Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ : Наукова думка, 2013. 784 с.

18. Доманицький В. Тарас Шевченко: Синтетично-націологічні студії його життя й творчості. Чікаго, 1961. 117 с.

19. Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 2012. 608 с.

20. Дзюба І. Тарас Шевченко. Особистість і доба. Київ : Альтернативи, 2005. 701 с.

21. Шевченко Тарас. Зібрання творів : у 6 т. Київ, 2003. Т. І: Поезія 1837–1847. С. 287–296.

22. Гунчак Т. Панславизм чи панросіянізм. Російський імперіалізм / упоряд. Т. Гунчак ; пер. з англ. Т. В. Цимбал. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

23. Янковский Ю. Патриархально-дворянская утопия: Страница русской общественно-литературной мысли 1840–1850-х годов. Москва, 1981.

24. uk.wikipedia.org/wiki/Шовінізм

25. Бевзюк Є. В. Відродження-пробудження як історична проблема // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень. Матеріали міжнар. наук. конференції до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 24 травня 2017 р.). Київ : НБУВ, 2017. С. 235–237.

26. Шип Н. Полеміка Миколи Костомарова з оппонентами і царськими чиновниками з питань української мови // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень. Матеріали міжнар. наук. конференції до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 24 травня 2017 р.). Київ : НБУВ, 2017. С. 352–357.

27. Шип Н. Від слов'янофільства до євразійства: еволюція історіософської думки російської інтелігенції (XIX–XX ст.) // VIRTUS, 2020. № 41 (лютий). С. 190–194.

Nadiya Shyp,

Doctor of Sciences (History), Professor,

*Professor of Philosophy and Social Sciences Department
of Kyiv National University of Trade and Economics*

ORCID: 0000-0002-1309-1509

e-mail: nadia.shyp@gmail.com

Terminological key to study social and political thought in Russia (19th century)

In the 19th century, the struggle of the Slavic ethnic groups for the preservation of national identity intensified. In the national consciousness of the intelligentsia, the ideas of Pan-Slavism, Austro-Slavism, and Slavophilism are being born. **The aim of the study** is to determine the historical preconditions for the emergence of such socio-political phenomena as Pan-Slavism, Austro-Slavism, and Slavophilism, their conceptual articulation and use in the corresponding historical period in specific countries. The study of this issue requires the indispensable adherence to **the methodological principles** of objectivity, dialectical logic, consistency, as well as terminological certainty. The terms used in the discourse of the past were polysemantic. Some of them remain the same, which does not always correspond to the inner content of the events of the present time. **The scientific novelty** of the research consists in an attempt to analyze the relationship and evolution of the content of the named concepts, their interpretation in scientific literature, taking into account the fact that they appeared in certain historical conditions and were generated by specific individuals, and not by society. **Conclusions.** The socio-political prerequisites for the emergence in the 17th century and further development in the 19th century. These historical phenomena were, first of all, the oppressed position of the southern and western Slavs within the Austrian and Ottoman empires, as well as the infringement of national rights and the restraint of the aspirations for independence of the Western (Poles) and Eastern (Belarusians and Ukrainians) Slavs in the Russian Empire. However, neither Pan-Slavism, nor Pan-Russianism, nor Austro-Slavism ultimately led to the strengthening of Slavic reciprocity.

Key words: Pan-Slavism, Slavophilism, Austrophilism, Ukrainophilism, nationalism, patriotism, pan-Russianism, neo-Slavism, chauvinism.

*Стаття підготовлена 25 березня 2020 року;
подана до друку 3 квітня 2020 року.*